

Шевченко С.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКТРИНІ ПРАВА: ДИСКУСІЙНІ ТА МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ

У статті окреслено стан дослідження принципу пропорційності у вітчизняній доктрині права. Визначено основні теоретичні проблеми дослідження принципу пропорційності в доктрині права. Сформульовано причини плюралізму підходів до тлумачення принципу пропорційності в доктрині права та запропоновано шляхи для їх подолання. Проаналізовано співвідношення принципу пропорційності з іншими правовими та філософськими ідеями, концепціями та принципами. Окреслено малодосліджені та недосліджені аспекти принципу пропорційності в доктрині права.

Ключові слова: пропорційність, доктрина права, правообмеження, балансування, тлумачення, методологічний підхід.

Постановка проблеми. Від часів античності аж до сьогодення принцип пропорційності як принцип правообмеження та балансування прав та свобод окремої людини в інтересах загального блага був предметом наукових розвідок як у вітчизняній, так і в іноземній доктрині права. Дослідження принципу пропорційності у двадцять першому столітті набуває особливої ваги в умовах прагнення держав до утвердження верховенства права як ідеалу правопорядку. У сучасній доктрині права принцип пропорційності розглядається «як аксіологічна вимога: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними до переслідуючої мети» [26, с. 294].

Не буде перебільшенням зауважити, що сьогодні більшість держав та суспільств перебувають в умовах глибокої політичної нестабільності, а також фізичних (застосування ядерної та хімічної зброї), правових (імміграційний колапс; зростання загрози тероризму; поширення торгівлі людьми, зброєю, наркотиками і т. д.), економічних загроз, що потребують адекватної реакції з боку держави. Як відомо, виключно остання є єдиним уповноваженим суб'єктом визначати співмірні заходи попередження та реагувати на вищепераховані загрози. *Ultima ratio* в цій реакції – криміналізація певних діянь та притягнення винних за їх вчинення до кримінальної відповідальності. Саме кримінальна відповідальність іманентно пов'язана з найсуворішими обмеженнями прав

та свобод людини, тому особливої ретельності та обережності з боку держави потребує визначення нею кримінально-караних діянь. Тому процес визнання діянь злочинними повинен підпорядковуватись певним правилам та вимогам із метою уникнення як надмірної, так і недостатньої криміналізації. Принцип пропорційності, як і принцип правообмеження та балансування прав та свобод окремої людини в інтересах загального блага, допоможе уникнути вказаних загроз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу окремих аспектів принципу пропорційності в юридичній літературі присвячені праці таких науковців: у конституційному праві – С.П. Головатого [10], В.В. Городовенка [13], Ю.О. Євтошук [19], М.І. Козюбри, С.П. Рабіновича, С.В. Шевчука [51], [52; 53]; в теорії держави і права – О.М. Балинської [3], К.О. Мандрікової [27], С.П. Погребняка [30], [31], П.М. Рабіновича, Т.М. Фуфалька [48]; в адміністративному праві – А.А. Грінь [4]; у цивільному праві та процесі – Д.Д. Луспеніка [24], Р.А. Майданика [31], Б.А. Тоцького [37], [46]; у кримінальному праві – В.А. Гацелюка [9], О.В. Степаненка [44], М.І. Хавронюка [49] та інших.

На сьогодні першим та поки єдиним комплексним дослідженням принципу пропорційності у вітчизняній доктрині теорії та історії держави і права є дисертаційне дослідження Ю.О. Євтошук на тему «Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права» [19]. В даному дослідженні авторка аналізує генезу формування

ідеї верховенства права та принципу пропорційності як її складової частини в континентальній та англосаксонській системах права у сферах правотворчості і правозастосування. Окрім того, дослідниця аналізує окремі вияви принципу пропорційності в різних галузях права: у кримінальному, конституційному, адміністративному, податковому, цивільному, земельному та міжнародному праві, а також у кримінальному, цивільному та адміністративному процесі. Варто зауважити, що Ю.О. Євтошук не виправдано звужує сферу реалізації принципу пропорційності у кримінальному праві до сфери правозастосування закону про кримінальну відповідальність, оскільки розглядає вищезгаданий принцип виключно в контексті співмірності призначеного покарання вчиненому злочину [19, с. 1–43, 122–134, 145–169]. Проте принцип пропорційності у кримінальному праві може реалізовуватися також під час конструювання кримінально-правових норм законодавцем та тлумачення положень Кримінального кодексу України.

На думку більшості вітчизняних дослідників, у різних галузях права принцип пропорційності реалізується у правотворенні, правозастосуванні та правотлумаченні [1, с. 82; 4, с. 140; 19, с. 38]. В Україні є окремі дослідження, присвячені принципу пропорційності у правотлумаченні [32; 35; 53] та правозастосуванні [4; 31], тоді як сфера правотворення [16] є малодослідженою як у вітчизняній, так і в іноземній юридичній літературі.

Із-поміж іноземних науковців дослідженням принципу пропорційності займались: П.-А. Альбрехт [1], Г. Верле [10], Д.И. Дедов [13], [16], А. фон Гірш, Д. Гусак, С. Гросман, К. Райд [58], Дж. Редін, Р.А. Познер [34], Т. Салліван, С.В. Саяпін [22], Р.Дж. Сігнер, С. Сплавніч, М. Дж. Фіш, Т.К. Хартлі [50], Б. Шлінк [54], Б. Шлоер [55] та інші.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що поняття пропорційності є наскрізним для різних сфер людської діяльності, юристи [4], філософи [2; 29; 47], соціологи [5; 6], економісти [7; 8; 23; 34] та навіть математики не покидають спроб сформулювати універсальну дефініцію поняття пропорційності. Пропорційність, як і будь-яке інше абстрактне явище, не тлумачиться гомогенно не тільки в одній з вищеперерахованих сфер, але й навіть у межах однієї з них. Не є винятком і доктрина права.

У вітчизняній юридичній літературі домінуючим є тлумачення принципу пропорційності як елемента правомірності обмежень прав та сво-

бод людини, балансування публічних і приватних інтересів [19, с. 46]; інструменту всебічного захисту прав і свобод людини від будь-яких надмірних посягань влади [19, с. 38]; основоположного принципу права, спрямованого на забезпечення у правовому регулюванні балансу інтересів [30, с. 192; 46, с. 73]; інструменту визначення і стримування нормативної свободи урядів та встановлення матеріальних меж щодо втручання органів державної влади в приватну сферу громадянина [56, с. 382]. Таким чином, більшість дослідників у доктрині права визначають принцип пропорційності або як принцип балансування, або як принцип правообмеження. Проте доводиться констатувати, що підстави для першого чи другого підходу до розуміння змісту даного принципу в доктрині права не є достатньо розробленими, адже автори не наводять переконливих аргументів на користь обраного ними підходу.

Плюралізм доктринальних підходів до *тлумачення поняття принципу пропорційності* можна спробувати обґрунтувати низкою причин. *По-перше*, неврахуванням дослідниками двоїстої природи принципу пропорційності, оскільки останній є як принципом правообмеження, так і принципом балансування. З огляду на це досить часто дослідники визначають ціле – принцип пропорційності – в межах його дослідження як частину (до прикладу, лише як принцип правообмеження), забуваючи про інший його аспект. Унаслідок цього в доктрині права виникають неузгодженості в дефініюванні поняття принципу пропорційності. З метою уникнення таких ризиків необхідно, по-перше, брати до уваги двоїсту природу принципу пропорційності, та, по-друге, враховувати специфіку тієї сфери, в межах якої досліджується даний принцип.

Двоїста природа принципу пропорційності слугує доказом універсального характеру даного принципу. Саме двоїста природа принципу пропорційності є ключовим фактором, який розширює сферу його потенційної реалізації у правозастосуванні, а також визначає вектори розвитку для його функціонального тлумачення в доктрині права, тобто окреслює зміст принципу пропорційності через його функції у праві. Принцип пропорційності може бути застосований у будь-якій галузі права, в межах якої певний уповноважений суб'єкт, наприклад, законодавець чи суддя, повинен забезпечити: по-перше, дотримання балансу між приватними та публічними інтересами (принцип балансування); по-друге, визначення розумного співвідношення між легітимним

обмеженням прав та свобод людини та метою, яку необхідно досягти, застосовуючи таке обмеження (принцип правообмеження).

Необхідність реалізації принципу пропорційності у кримінальному праві безпосередньо пов'язана та може бути обґрунтована тим, що саме в даній галузі права законодавець може встановити найжорсткіші обмеження прав та свобод людини. Наприклад, ст. 295 КК України «Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку» обмежує право особи на свободу вираження поглядів, а ст. 203-2 КК України «Зайняття гральним бізнесом» – свободу підприємницької діяльності. Фактично реалізації певних прав особи загрожує можливість застосування найжорсткіших правообмежень – покарання. Саме з огляду на це в кримінальному праві особливого значення набуває принцип пропорційності як принцип стримування «нормативної свободи» держави у криміналізації діянь.

По-друге, плюралізм тлумачення принципу пропорційності зумовлений відсутністю в доктрині права усталеного підходу до розкриття змісту поняття принципу пропорційності. Даний принцип можна проаналізувати, застосовуючи різні методологічні підходи та види тлумачення. До прикладу, для з'ясування його змісту можна застосувати герменевтичне та цільове тлумачення, а також вже згадане вище функціональне тлумачення для з'ясування призначення («функцій») цього принципу в певній галузі права. Кожен із цих методологічних підходів дасть інший результат – інший зміст поняття «принцип пропорційності».

Видатний український правник П.М. Рабінювич у пошуках осмислення поняття права [37, с. 14] умовно виділив дві групи потенційних причин для плюралістичного розуміння даного поняття, називаючи їх гносеологічними та потребовими. Дозволимо собі застосувати даний підхід у межах нашої розвідки з урахуванням різного виду тлумачень для більш комплексного осмислення даної проблеми.

Різноманіття підходів до тлумачення поняття принципу пропорційності в доктрині права тісно пов'язане з онтологією самого поняття пропорційності. Онтологічно, або ж змістовно поняття пропорційності є явищем абстрактним, змістовно складним та багатогранним, тому постає необхідність застосування герменевтичного підходу для з'ясування його первинного змісту як принципу балансування-правообмеження. Саме застосування герменевтичного підходу в доктрині права в перспективі дозволить забезпечити уніфіковане

в юридичній площині «розуміння-тлумачення-застосування» принципу пропорційності в право-застосовній сфері в цілому.

Гносеологічна причина плюралізму в доктринальних дослідженнях принципу пропорційності полягає в тому, що жодним дослідженням, навіть найбільш комплексним, апріорі не можна охопити всіх аспектів даного поняття. Будь-який науковець з огляду на об'єктивно зумовлену обмеженість людського пізнання змушений зосередитись на дослідженні даного поняття не просто в межах певної сфери людської діяльності, а швидше в межах вузької проблематики в межах обраної сфери, а тому, відповідно, аналізувати дане поняття в контексті іншої проблематики лише периферійно. Отже, принцип пропорційності по-різному тлумачиться в різних галузях права з огляду як на завдання, на вирішення яких спрямований даний принцип у певній галузі права, так і в цілому з урахуванням застосованих в її межах методів та її специфіки (цільове тлумачення). Наприклад, тлумачення принципу пропорційності у кримінальному та цивільному праві буде різнитися з огляду на діаметрально протилежні методологічні основи та підходи до врегулювання правовідносин у них.

Потребова причина плюралізму доктринального розуміння поняття принципу пропорційності тісно пов'язана з тим, що тлумачення останнього повинно бути динамічним для того, щоб відповідати поставленим викликам і вимогам, що виникають перед державою та суспільством у сфері права. Будь-яке доктринальне тлумачення поняття принципу пропорційності є завжди рефлексією дослідника «тут і зараз» на ті виклики та завдання, що постають перед останнім у рамках певного соціально-змістовного контексту, як от: системи права, загальноприйнятих у суспільстві цінностей, економіки, моралі, етики і т. д. Саме потребова причина є наочним прикладом того, наскільки відмінним може бути зміст поняття пропорційності в доктрині права.

Наприклад, принцип пропорційності у кримінальному праві реалізується, з-поміж іншого, у співмірності вчиненого злочину призначеному покаранню, яке передбачене в санкції статті за його вчинення. В зарубіжній доктрині дана вимога вкладається у твердження «A punishment must fit a crime». До прикладу, потенційне покарання за крадіжку в Законах царя Хаммурапі та у чинному Кримінальному кодексі України різняться. Хоча, мабуть, більш слушно буде зауважити, що різняться не саме покарання, а методологічний

підхід до визначення пропорційності покарання вчиненому злочину. Пропорційність покарання у вигляді вбивства за крадіжку за Законами царя Хаммурапі необхідно аналізувати, насамперед, з огляду на історичний контекст та притаманні тогочасному суспільству цінності. Система покарання за крадіжку в сучасних демократичних державах побудована на відмінних засадах та цінностях, ніж ті, що стали базисом для легітимності прийняття в суспільстві Законів царя Хаммурапі.

З огляду на наведене вище можна стверджувати, що саме соціально-змістовний контекст зумовлює вибір методологічного підходу до дослідження поняття принципу пропорційності в доктрині права. Окрім того, врахування такого контексту в доктринальних дослідженнях дозволяє: по-перше, уникнути необґрунтованого плюралізму підходів у доктрині права до визначення поняття та змісту поняття принципу пропорційності; по-друге, стверджувати про можливість досягнення об'єктивної істини щодо визначення вищезгаданого поняття «стосовно кожного суспільства, кожної соціальної групи, кожної людини істинні оціночні знання будуть мати тільки один – незмінний, неспростований зміст» [37, с. 216].

Варто також зауважити, що більшість дослідників принципів права вживають як взаємозамінні для поняття «принцип пропорційності» поняття «співмірність» та «сумірність» (англ. «*proportionality*») [1, с. 82; 4, с. 139; 16, с. 366–367; 19, с. 13; 20, с. 59; 26, с. 48; 35, с. 48; 48, с. 64]; «адекватність» (англ. «*adequacy*») [4, с. 139; 31, с. 294; 34, с. 302; 55, с. 80]; «розумність» (англ. «*reasonableness*») [27, с. 6; 34, с. 297–334; 54, с. 69]; «необхідність» (англ. «*necessity*») [4, с. 139; 55, с. 80]; «доцільність» [44]; «стриманість» [27, с. 7]. При цьому науковці розмежовують принцип пропорційності з «обґрунтованістю» (англ. «*substantiality*») [46, с. 70; 50, с. 161]; та частково ототожнюють його з «матеріальною належною правовою процедурою» (англ. «*due process of law*») [19, с. 26; 53, с. 319; 52, с. 68; 51, с. 11; 13, с. 12; 10, с. 158–159].

Окрім того, Конституційний суд України в низці своїх рішень посилається або безпосередньо на принцип пропорційності [38], або вживає «розмірність» як синонім пропорційності [41], чи посилається на тісно пов'язану з пропорційністю вимогу розмірності [39; 40].

Щодо наведеного вище, то слід зауважити, що вживання як синонімів принципу пропорційності понять співмірності та сумірності не викликає жодних застережень, оскільки це пов'язано виключно з багатоваріантною можливістю пере-

кладу англійського «*a proportionality principle*» на українську мову [42, с. 260; 43, с. 529, 836]. Однак детальнішого наукового дослідження потребує співвідношення принципу пропорційності з поняттями «розумність», «адекватність», «обґрунтованість», «матеріальна належна правова процедура», оскільки останні походять з англосаксонської системи права. З огляду на це вітчизняні науковці повинні тлумачити та встановлювати співвідношення між вищезгаданими термінами та враховувати як історичний дискурс, у межах якого певне поняття первинно виникло (історичне тлумачення), так і те, який зміст у це поняття первинно закладався (герменевтичне тлумачення). За відсутності застосування такого підходу будь-які наукові висновки навряд чи відповідатимуть критеріям обґрунтованості та об'єктивності.

В юридичній літературі існують також суперечності між дослідниками в підходах до визначення **змісту принципу пропорційності**, або ж його елементів, субпринципів [16, с. 22], вимог [1, с. 83; 19, с. 68–108]. Як вітчизняні, так й іноземні дослідники однак стійкі в тому, що принцип пропорційності має три складові частини, однак кожен автор дає їм свої назви. Наприклад, у своєму дисертаційному дослідженні Ю.О. Євтошук, беручи за основу німецьку концепцію принципу пропорційності, визначає три вимоги принципу пропорційності: придатність, необхідність, сумірність у вузькому значенні; поряд із цим авторка виділяє до кожної із цих вимог субпринципи та дає їм визначення [19, с. 13]. В альтернативних підходах до визначення змісту принципу пропорційності науковці виділяють такі складники: придатність, обов'язковість, адекватність [1, с. 83]; придатність, необхідність, співмірність [16, с. 22]; доречність, необхідність, пропорційність у вузькому сенсі (балансування) [32, с. 51].

Така ситуація зумовлена як суб'єктивним підходом автора до вибору термінологічного апарату свого дослідження та перекладу, так і особливостями тієї системи права, в межах якої автор аналізує даний принцип. Незважаючи на відсутність консенсусу між дослідниками в підходах до термінологічного позначення складових частин принципу пропорційності, такі формальні розбіжності не свідчать про відмінне розуміння авторами їх змісту. Таким чином, аналіз запропонованого різними науковцями змісту складових частин змісту принципу пропорційності дав підстави для висновку, що в терміни «придатність» і «доречність», «обов'язковість» та «необхідність», «співмірність» та «адекватність» ці автори вкладають

однаковий зміст. Отже, в юридичній літературі вчені використовують різну лексику для позначення ідентичних явищ, що свідчить виключно про термінологічну неузгодженість, яка повинна бути подолана шляхом пошуку певної мовної нормативності – досягнення точності відображення словом явища, яке воно позначає; стилістичної коректності і т. д.

У доктрині різних галузей права утвердилось аксіоматичне твердження про те, що принцип пропорційності перебуває в нерозривному зв'язку з *ідеєю верховенства права*. Проте підходи до визначення їх взаємозв'язку різняться. До прикладу, стверджується, що принцип пропорційності є передумовою верховенства права [32, с. 54]; є його складовою частиною [4, с. 139; 19, с. 18, 27, 50, 61, 66, 132, 163; 24]; є передумовою його утвердження «як панування права в суспільстві» [38]; або навіть «остаточним верховенством права» (англ. «*ultimate rule of law*») [57, с. 54].

Аналогічні взаємозв'язки дослідники вибудовують під час дослідження співвідношення принципу пропорційності з поняттям *справедливості*. Зокрема, одні вчені вважають, що принцип пропорційності є передумовою справедливості [3, с. 194; 48, с. 70]; інші – що він є складником справедливості, або поняттям, що тісно пов'язане зі справедливістю [2, с. 152; 21, с. 12; 27, с. 4; 28, с. 172, 174; 36, с. 643, 651]; треті підкреслюють, що він ґрунтується на справедливості [31, с. 299], або є засобом практичної реалізації справедливості [28, с. 89]. Також принцип пропорційності пов'язують із концепцією *правової держави*, проте їх взаємозв'язок потребує більш ретельного наукового осмислення [4, с. 140; 19, с. 31, 65].

Варто зауважити, що, незважаючи на відсутність ґрунтовних досліджень даного принципу у вітчизняній доктрині права, більшість науковців сходяться на думці, що принцип пропорційності є загальним *універсальним* принципом права [4, с. 139; 19, с. 32, 45, 65; 31, с. 298; 33, с. 36].

Це пов'язано з тим, що сьогодні принцип пропорційності «використовується не тільки для визначення меж можливих обмежень прав та свобод людини, а й для регламентації повноважень різних органів державної влади та їх збалансування, для запобігання зловживанню дискреційними повноваженнями та встановлення меж свободи розсуду» [31, с. 299].

У вітчизняній юридичній літературі молододослідженими залишаються такі питання: по-перше, що саме обмежується чи балансується принципом пропорційності (права, свободи, інтереси і т. д.); по-друге, хто є уповноваженим суб'єктом на право обмеження чи балансування; по-третє, на підставі чого та в який спосіб здійснюється право обмеження чи балансування.

Висновки. 1. Плюралізм доктринальних підходів до тлумачення поняття та складових частин змісту принципу пропорційності в доктрині права зумовлений різноманітними причинами, зокрема змістовною складністю та багатогранністю даного поняття, обмеженістю людського пізнання абстрактних явищ і т. д. Соціально-змістовний контекст є чинником, що визначає уніфікований методологічний підхід для дослідження принципу пропорційності в доктрині права. Принцип пропорційності є універсальним принципом права, який реалізується в різних галузях права як принцип балансування (дотримання балансу між приватними та публічними інтересами), так і як принцип правообмеження (розумне співвідношення між легітимним обмеженням прав людини та метою, яку необхідно досягти, застосовуючи таке обмеження). Подальшої наукової розробки потребує дослідження співвідношення принципу пропорційності з ідеєю верховенства права, концепцією правової держави та поняттям справедливості. У вітчизняній доктрині права необхідно піддати герменевтичному аналізу терміни, що були запозичені з інших систем права з метою уніфікації застосовної термінології.

Список літератури:

1. Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности: монография. Одесса: Астропринт, 2006. 159 с.
2. Аристотель. Никомахова етика: соч.: в 4 т. М., 1983.
3. Балинська О.М. Проблеми теорії держави і права: навч.-метод. посібник / за ред. О.М. Балинської, Т. З. Гарасиміва. Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2008. 320 с.
4. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях К.: Ин Юре, 2014. 240 с.
5. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах. Київ, 1998. С. 83–86.
6. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму. К.: Основи, 1994. 261 с.
7. Гайек Ф. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Київ: Аквілон-Прес, 2000. 448 с.
8. Гайек Ф. Конституція свободи. Львів: Літопис, 2002. 556 с.

9. Гацелюк В.А. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы / научн. ред. Ю.А. Кучер. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. 152 с.
10. Герхард В. Принципы международного уголовного права: учебник. О.: Фенікс; М.: ТрансЛит, 2011. 910 с.
11. Гізімчук С. Теоретичні та практичні питання формалізації принципів кримінального права. Вісник Академії правових наук України. Х.: Право, 2007. № 4(51). С. 209–219.
12. Головатий С. Верховенство права: монографія; у 3 кн. К.: Фенікс, 2006. Книга 1. Верховенства права: від ідеї – до доктрини. 624 с.
13. Городовенко В.В. Належна правова процедура як загальноновизнаний стандарт функціонування судової влади. 2012. № 5(140). С. 12–17.
14. Грінь А.А. Принцип пропорційності в реалізації дискреційних повноважень органами виконавчої влади. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 138–141.
15. Дедов Д.И. Реализация принципа соразмерности в правовом регулировании предпринимательской деятельности: автореф. дисс. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03; Московский Государственный Университет им. М.В. Ломоносова. М., 2005. 394 с.
16. Дедов Д.И. Методология регулирования предпринимательских отношений с позиции принципа соразмерности / под общ. ред. М.Н. Марченко. № 2. М.: Зерцало, 2007. С. 359–390.
17. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваїте, 2014. 944 с.
18. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості. Віче. 2012. № 22. С. 22–24.
19. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 214 с.
20. Загальна теорія права: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
21. Кофанов Л.Л. Суд и судьи в избранных фрагментах из Дигест Юстиниана. М.: Статут, 2006. 734 с.
22. Книженко О.О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 431 с.
23. Лібералізм: Антологія: наукове видання / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. В.Липинського. К.: Смолоскип, 2002. 1128 с.
24. Луспеник Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. Юридичний журнал «Право України». 2017. № 8. С. 9–20.
25. Луспенюк Д. Как принцип верховенства права соотносится с принципом законности? Судебно-юридическая газета. 2017. URL: <https://sud.ua/ru/news/sud-info/106431-kak-printsip-verkhovenstva-prava-sootnositsya-s-printsipom-zakonnosti>.
26. Майданик Р.А. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. Юридична Україна. 2009. № 11. С. 47–55.
27. Мандрікова К.О. Розумність у системі принципів застосування норм права. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_7.
28. Менджул М.В. Принцип справедливості в правовому регулюванні сімейних відносин в Україні (окремі аспекти). Закарпатські правові читання: матеріали ІХ Міжнародн. наук.-практ. конференції (м. Ужгород, 20-22 квітня 2017 р.). Ужгород, 2017. Т. 1. С. 271–276.
29. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. К.: Основи, 1994. Вибрані твори. С. 4–14.
30. Погребняк С.П. Основоположні принципи права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Х., 2009. 238 с.
31. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 294–310.
32. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 49–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filpr_2012_2_6.
33. Погребняк С.П. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. Вісник Академії правових наук України. 2006. № 1(44). С. 27–36.
34. Познер Р. Економічний аналіз права. Київ, 2003. 861 с.
35. Прийма С. Пропорційність як принцип тлумачення права. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 4(75). С. 42–48.
36. Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. 2-е изд., пересмотр. М.: Норма; ИНФРА. М, 2010. 816 с.
37. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.

38. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. Вісник Конституційного Суду України. 2004. № 5. С. 38.

39. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу). Офіційний вісник України. 2005. № 13. С. 674.

40. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 р. № 2-рп/2007 у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні). Офіційний вісник України. 2007. № 54. С. 2183.

41. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності). Офіційний вісник України. 2007. № 48. С. 1991.

42. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, Том 8, 1977.

43. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, Том 9, 1978.

44. Степаненко О.В. Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2017. 249 с.

45. Тоцький Б.А. Реалізація принципу пропорційності при вилученні земельних ділянок для суспільної необхідності. Часопис Київського університету права. 2010. № 4. С. 352–356.

46. Тоцький Б.А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 70–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_3_18.

47. Фуко М. Наглядати й карати. К.: Основи, 1998. 392 с.

48. Фуфалько Т.М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних правових формах діяльності держави. Вісник ЛДУВС. 2011. № 2. С. 63–73.

49. Хавронюк М.І. 10 років чинності КК України: час закріпити принципи Законопроект. 2012. URL: <http://www.zakonoproekt.org.ua/10-rokiv-chinnosti-kk-ukrajini-chas-zakripiti-printsipi.aspx>.

50. Хартлі Т.К. Основы права Европейского сообщества. М.: Закон и право: Юнити, 1998. 703 с.

51. Шевчук С.В. Правовідносини особи з державою: концепція «належної правової процедури». Закон і бізнес. 1999. № 16.

52. Шевчук С.В. Основы конституційної юриспруденції. Х.: Консум, 2002. 296 с.

53. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К.: Реферат, 2007. 640 с.

54. Шлинк Б. Пропорциональность. К проблеме баланса фундаментальных прав и общественных целей. Сравнительное конституционное обозрение. 2012. № 2(87). С. 56–76.

55. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. Законотворчість. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом. 2005. № 4. С. 79–98.

56. Andenas M. Proportionality: WTO Law: in Comparative Perspective. Texas International Law Journal. 2007. URL: <http://www.tilj.org/content/journal/42/num3/Andenas-Zleptnig371.pdf>.

57. David M. Beatty The Ultimate Rule of Law. Oxford: University Press, 2004. 193 p.

58. Reid K. A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights. 3th Edition. London: Sweet and Maxwell Ltd, 2008. 709 p.

**ПРИНЦИП ПРОПОРЦИОНАЛЬНОСТИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ДОКТРИНЕ ПРАВА:
ДИСКУССИОННЫЕ И МАЛОИССЛЕДОВАННЫЕ АСПЕКТЫ**

В статье обозначено состояние исследования принципа пропорциональности в отечественной доктрине права. Определены основные теоретические проблемы исследования принципа пропорциональности в доктрине права. Сформулированы причины плюрализма подходов к толкованию принципа пропорциональности в доктрине права, и предложены пути их преодоления. Проанализировано соотношение принципа пропорциональности с другими правовыми и философскими идеями, концепциями и принципами. Определены малоизученные и неисследованные аспекты принципа пропорциональности в доктрине права.

Ключевые слова: пропорциональность, доктрина права, правоограничения, балансировка, толкование, методологический подход.

**PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN THE DOMESTIC DOCTRINE OF LAW:
DELIBERATIVE AND UNEXPLORED ASPECTS**

In the article it is outlined the status of research of proportionality principle in the national doctrine of law. It is determined main theoretical problems of the research of proportionality principle in the doctrine of law. It is formulated reasons for pluralism of approaches to the interpretation of proportionality principle in the doctrine of law and it is proposed ways to overcome it. It is analyzed the correlation of proportionality principle with the other legal and philosophical ideas, concepts and principles. It is underlined unexplored aspects of proportionality principle in the doctrine of law.

Key words: proportionality, doctrine of law, restriction of law, balancing, interpretation, methodological approach.